

1. סימנים בראש השנה

מנהג יפה ומקובל להכין מאכלים מיוחדים לארוחת ערב ראש השנה לסימן טוב. לפני אכילת כל אחד מהמאכלים מברכים ברכה לכבוד השנה החדשה הנגזרת משם המאכל בשפות שונות. מנהג זה נהג בקהילות מגוונות ובשנים האחרונות התרחב גם לעדות שלא נהגו בו בעבר.

תכולת המנהג משתנה בין עדות שונות. כך לדוגמה במחזור רינת ישראל (נוסח 'ספרד' עמוד 52) מופיע לאחר הקידוש ש"נוהגים לטבול תפוח מתוק בדבש ואומרים עליו ברכת יהיה רצון שתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה". המנהג המופיע במחזור כולל סימן אחד בלבד של אכילת תפוח בדבש. לעומת זאת, רבים מהמתפללים כנוסח 'ספרד' מרחיבים את מנהג הסימנים ובשנים האחרונות מחלקים חוברות וסדרים לאמירת הסימנים במאכלים רבים ומגוונים.

בפרק זה נעסוק במקור מנהג אכילת הסימנים בראש השנה, נבחן את משמעותו, מדוע רבים מקפידים עליו ונראה כיצד הוא משתלב עם מנהגים נוספים שנהגו ביום זה.

מקור המנהג

מקור המנהג מופיע בגמרא במסכת כריתות בהקשר של נושאים הנראים כ'ניחוש':

ומאן דבעי נעביד עיסקי ובעי דנידע אי מצלח עיסקי אי לא, נירבי תרנגולא, אי שמין ושפר נידע דמצלח. האי מאן דבעי ניפוק באורחא ובעי דנידע אי הדר לביתיה, ניעול ניקום בביתא דבהתא, אם חזי בבואה לבבואה דבבואה נידע דאתי לביתיה. ולאו מילתא היא, דילמא חלשא דעתיה ומתרע מזליה. (ה. ב)

הגמרא עוסקת באוסף מקרים הנראים כפעולות של ניחוש המתיימרות לגלות את העתיד. ההחלטה האם העסקים יצליחו באה לידי ביטוי ברביית התרנגולים, והשאלה האם האדם יחזור בשלום לביתו נפתרת בראיית בבואה. האדם לכאורה מכריע כיצד לנהוג והאם לבצע מעשים לאור פעולות ותוצאות. בעקבות הסימנים המופיעים בגמרא, קובע אב"י שיש עניין לאכול מאכלים מסוימים בראש השנה:

אמר אב"י: השתא דאמרת סימנא מילתא היא, יהא רגיל איניש למיכל ריש שתא קרא ורוביא, כרתי, סילקא ותמרי. א"ל רב משרשיא לבניה: כי בעיתו למיזל למגמר קמיה רבכון, גרוסו מעיקרא מתנ"י והדר עולו קמי רבכון; וכי יתביתו קמי רבכון, חזו לפומיה

1. בנושא זה עוסק הספר- 'זכויות כרימון, סימני ראש השנה', אוסף מאמרים לזכרו של איל יהושע יברבוים הי"ד. המעוניין להרחיב בנושא יוכל למצוא חומר רב בספר זה.

דרכו, שנאמר: והיו עיניך רואות את מוריך; וכי גריסיתו שמעתא, גרוסו על מיא, דכי היכי דמשכי מיא תמשוך שמעתכון...

מדברי אביי נראה שמבצעים סימנים אלו על מנת לקבע מציאות מסוימת ולהשפיע על העתיד. ייתכן ומדברי רב משרשיא עולה עקרון שונה: רב משרשיא מציע לבניו לחזור על הלימוד על גבי המים, כדי שכמו שהמים זורמים כך השמועות ימשכו בפייהם. יתכן ורב משרשיא לא עוסק בפעולה שתגרוור למצב מסוים להתקיים, אלא מציע כעין סימן טוב להצלחת מעשייהם.

גמרא מקבילה מופיעה במסכת הוריות (יב, א) שם מובאים דברי רבי שמציע מספר פעולות שיש לעשות בין ראש השנה ויום כיפור על מנת לדעת את העתיד. דברי אביי מובאים גם בגמרא זו, ורש"י מסביר שאביי מציע לאכול ירקות אלו בגלל ייחודיות הקיימת בהן (ד"ה קרא- "דהני גדלי לעגל טפי משאר ירקות קרא דלעת רוביא תלתן").

דברי הגמרא הובאו להלכה בשולחן ערוך:

הא אדם רגיל לאכול בר"ה רוביא דהיינו תלתן, כרתי, סלקא, תמרי, קרא. וכשיאכל רוביא יאמר: יה"ר שירבו זכיותינו; כרתי, יכרתו שונאינו; סלקא, יסתלקו אויבינו; תמרי, יתמו שונאינו; קרא, יקרע גזר דיננו ויקראו לפניך זכיותינו. הגה: ויש נוהגין לאכול תפוח מתוק בדבש, ואומרים: תתחדש עלינו שנה מתוקה, וכן נוהגין. ויש אוכלים רמונים ואומרים: נרבה זכיות כרמון; ונוהגין לאכול בשר שמן וכל מיני מתיקה.

אוכלים ראש כבש לומר: נהיה לראש ולא לזנב, וזכר לאילו של יצחק. הגה: יש מדקדקים שלא לאכול אגוזים, שאגוז בגימטריא חטא, ועוד שהן מרבים כיחה וניעה ומבטלים התפלה. והולכין אל הנהר לומר פסוק: ותשליך במצולות ים כל חטאתינו וגומר (מיכה ז, יט). וגם נוהגים שלא לישן ביום ראש השנה, ומנהג נכון הוא. (או"ח תקפג, א-ב)

השולחן ערוך מביא את דברי הגמרא כהנהגה טובה ומסביר את הסימנים השונים. בחירת הסימנים נובעת משם המאכל בשפות שונות, כאשר העיקר טמון בברכה הצמודה למאכל הנגזרת משמו. בדברי הרמ"א אנו מוצאים תוספת של סימנים נוספים שנהגו בראש השנה, ונעסוק בהמשך.

ניחוש או סימן

דברי רבי ואביי עוררו שאלה, שהרי נראה שהם מציעים לעשות פעולות של ניחוש. האדם מנחש מה יהיה עתידו, מכריע את מעשיו מהתוצאה ומנסה להשפיע לטובה. שאלה זו עלתה כבר בימי הגאונים:

{רבי נטרונאי} ושחקתם שאנו רגילין ליקח ראשי כבשים בראש השנה ולאכול, ולשחוט כל אחד ואחד תרנגולת בערב יום הכפורים ... ושאלתם לפרש לכם.

דבר זה נחש לטובה הוא, וחכמים ורוב אנשי בבל כך רגילין לעשות, שבערב ראש השנה לוקחין בשר או ראשים של צאן ומבשלין אותם בטיסני או בדבר של מתיקה, ואין מבשלין בשול שיש בו חומץ, ואומרים: נאכל מיני מתיקה ובשר ובשול שמן, כדי שתהא שנה כולה ועריבה מתוקה ולא יהא בה דבר רע ודבר צרה. וביום טוב הראשון של ראש השנה שוחטין תרנגולין על כל אחד ואחד שבבית, ומחזרין אותן בחייהן על כל אחד ואחד מן בני הבית ואומרים: זה תחת זה... (תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי (אופק) או"ח סימן קעט)²

רב נטרונאי מחלק בין נחש לטובה ובין נחש לרעה. נראה שלשיטתו פעולה שמטרתה ניחוש לסימן טוב ויצירת מציאות טובה בעולם אינה בגדר איסור ניחוש³.

גישה שנייה מסבירה שאין כאן ניסיון להשפיע על המציאות אלא פעולה המוגדרת כסימנא בעלמא:

הרבה דברים הותרו לפעמים שהם דומים לנחש ולא מדרך נחש חלילה אלא דרך סימן לעורר בו לבבו להנהגה טובה, והוא שאמרו ליתן על שלחנו בליל ראש השנה קרקס"ת קרא רוביא כרתי סלקא תמרי שהם ענינים מהם שגדלים מהר ומהם שגדלתם עולה הרבה. וכדי שלא ליכשל בהם לעשות דרך נחש תקנו לומר עליהם דברים המעוררים לתשובה, והוא שאומרים בקרא יקראו זכיותינו וברוביא ירבו צדקותינו ובכרתי יכרתו שונאינו ר"ל שונאי הנפש והם העונות ובסלקא יסתלקו עונינו ובתמרי יתמו חטאינו וכיוצא באלו... אבל הדברים שנעשים בדרך נחש חלילה אין פקפוק באיסורם והוא שאמר הנה על קצת בני אדם שכשמתחילין בסחורה מגדלין תרנגול על שם אותה סחורה ואם הוא נעשה יפה בוטחים על הצלחתם ושאר דברים הדומים לאלו שהוזכרו הנה אמר על כלם ולאן מילתא היא, כלומר ואין ראוי לבטוח על אלו ההבלים ועשייתם אסורה על הדרך שביארנו בסנהדרין והבוטח בה' חסד יסובבנו. (בית הבחירה למאירי הוריות יב, א)⁴

המאירי מסביר שמדובר על פעולות של סימן שנועדו להזכיר לאדם את משמעות היום. לא מדובר על השפעה מיסטית על המציאות אלא מעשה סמלי שנועד להזכיר לאדם את משמעות היום ולהוות 'סימנא בעלמא'.

בדרך זו מסביר הרב חיים דוד הלוי בספרו מקור חיים את משמעות הסימן כאות, ציון, היכר בלתי ממשי:

2. בדברי הגאונים אנו מוצאים עדויות שהברכה נאמרה על ראיית המאכלים ולא בעת אכילתם, ראו לדוגמה באוצר הגאונים למסכת ראש השנה, תשובות סימן צג (עמוד 52).

3. בדרך זו כותב גם המהרש"א – "אבל לרעה אין בהם שום הוראה, דלרעה הוא אסור משום ניחוש" (חידושי אגדות הוריות יב, א). וראו גם במרדכי יומא סימן תשכ"ג.

4. וראו גם את דברי המאירי בחיבור התשובה עמודים 255-256.

שסימן טוב הוא לאכול בראש השנה ירקות שמסמלים גידול מהיר פריחה ומתיקות, שיהיו לאות וסימן שכל השנה כולה תמשך כך בכל שטחי החיים. (חלק ד סימן רי עמודים 221-222)

לאור כך כותב המשנה ברורה שיש להקפיד על פעולות נוספות בימים אלו ולא דווקא רק על סימנים הללו:

והנה כל אלו הענינים עושין הכל לסימן טוב, ולכן פשיטא שיזהר מאד שלא יכעוס בימים האלו מלבד גודל האיסור כדי שיהיה לסימן טוב רק יהיה שמח לבו ובטוח בד' עם התשובה ומעשים טובים. (תקפג, ה)

מעשה סמלי בראש השנה

אכילת הסימנים בערב ראש השנה אינה המעשה הסמלי היחיד הקשור ליום זה. במצוות רבות אנו מוצאים בהן סמל, הן במהות המצווה ופעמים רבות בפרטיה ודרך קיומה⁵. הסמל בא לידי ביטוי במעשים רבים הקשורים לימים הנוראים.

ראש השנה הוא יום של דין אך אנו מציינים אותו כמועד. לכן אנו מכבסים ומתרחצים לקראתו, אוכלים ארוחות חגיגיות ולובשים לבן. בטעם דבר זה יש מעשה סמלי הנוגע לאמונתנו בהחלטת בית הדין:

רוחצין ומסתפרין, ע"פ המדרש: א"ר סימון כתיב כי מי גוי גדול וגומר. ר' חנינא ור' יהושע אומרין איזו אומה כאומה זו שיודעת אופיה של אלהיה, פירוש מנהגיו ודיניו. שמנהגו של עולם אדם שיש לו דין לובש שחורים ומתעטף שחורים ומגדל זקנו ואין חותך צפרניו לפי שאינו יודע איך יצא דינו, אבל ישראל אינן כן לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ומגלחין זקנם ומחתכין צפרניהם ואוכלין ושותין ושמחים בר"ה לפי שיודעין שהקב"ה יעשה להם נס. לפיכך נוהגין לספר ולכבס בער"ה ולהרבות מנות בר"ה. (טור או"ח תקפא)

בדרך דומה מצאנו בנוגע למנהג שלא לישון בראש השנה ביום:

בירושלמי דראש השנה איתא 'האי מאן דדמיך בריש שתא דמיך מזליה', ולכן נזהרים שלא לישון בראש השנה. (דרכי משה או"ח תקפג)

בפעולה סמלית של הישארות ערים בראש השנה אנו זוכרים כי אנו עומדים בדין, כסימן שמזלנו יהיה ערני במשך השנה כולה. יחד עם המנהג שלא לישון בראש השנה, הרמ"א מזכיר שני מעשים סמליים נוספים: "יש מדקדקים שלא לאכול אגוזים, שאגוז בגימטריא חטא, ועוד שהן מרבים כיחה וניעה ומבטלים התפלה. והולכין אל הנהר לומר פסוק:

5. בנושא זה עסק בהרחבה הרש"ר הירש ואף חיבר ספר בשם – 'מצוות וסמלים', שם מסביר כיצד מצוות רבות מהוות סמל שמטרתו לסמן או לעצב את התנהגותו ואמונתו של האדם.

'ותשליך במצולות ים כל חטאתינו' וגומר" (תקפג, ב). המנהג לא לאכול אגוזים נועד להרחיק את החטא מאיתנו ביום הדין. מצד שני אנו משליכים, כביכול, את כל החטאים מאיתנו כמו שעיר המשתלח, הלוקח עימו את כל עוונות עם ישראל.

בהלכות שופר (לעיל פרק א') ראינו כי זהות החיה ממנה נלקח השופר מסמלת את דרך עמידתנו לפני בורא עולם, מזכירה את עקדת יצחק וזכות אבות, וחלילה שלא תהא כקטגור המזכיר את חטא העגל.

יש להעיר כי הסימנים הם לא רק 'סימנא בעלמא', פעולה המזכירה דבר נוסף. פעמים רבות הסימנים הם אלו שיוצרים את אופיו של המועד ונותנים לאדם את התחושה המוכרת והייחודית של היום. כפי שמנגינות התפילה משייכים את האדם לקהילה ויוצרים אווירה ייחודית למועד, כך גם רבים ממנהגים אלו יוצרים את מהות היום. כך הדבר לגבי לבוש האדם, מנהג התשליך, סימני ראש השנה ועוד.

סימנא מילתא היא

בראשית דברינו ראינו שיש שתי גישות בנוגע לאכילת הסימנים: מטרת הפעולה היא לייצר מציאות או לחילופין מדובר על סימן שנועד להזכיר לנו ולסמל ברכה לשנה החדשה. הזכרנו את דברי המאירי שרואה בסימנים סמלים בעלמא, אך מפשט הגמרא נראה שמדובר על מעשה היוצר מציאות, דבר שמעורר תחושה של 'ניחוש'. ברם, אנו מוצאים עקבות לגישה זו במהלך הדורות. כעין גישה זו כותב הרב קוק בהקשר אחר:

אין לישראל סימבולים, שהם רק גורמי מחשבה ורגש, כי אם מצות ותורות, דברים חיים וקיימים נאמנים ונחמדים לעד ולעולמי עולמים, קללתם קללה וברכתם ברכה. (אורות הקודש ג, מה)

תפיסה זו, הרואה במעשה הפיסי כפועל בעולמות עליונים, מופיעה כבר בשיטת הרמב"ן בנוגע ל'מעשה אבות סימן לבנים' (בראשית יב, ו):

אומר לך כלל תבין אותו בכל הפרשיות הבאות בענין אברהם יצחק ויעקב, והוא ענין גדול, הזכירוהו רבותינו בדרך קצרה, ואמרו (תנחומא ט) 'כל מה שאירע לאבות סימן לבנים', ולכן יאריכו הכתובים בספור המסעות וחפירת הבארות ושאר המקרים, ויחשוב החושב בהם כאלו הם דברים מיותרים אין בהם תועלת, וכולם באים ללמד על העתיד... ודע כי כל גזירת עירין כאשר תצא מכח גזירה אל פועל דמיון, תהיה הגזרה מתקיימת על כל פנים. ולכן יעשו הנביאים מעשה בנבואות כמאמר ירמיהו שצוה לברוך והיה ככלותך לקרוא את דברי הספר הזה תקשור עליו אבן והשלכתו אל תוך פרת ואמרת ככה תשקע בבל וגו'. וכן ענין אלישע בהניחו זרועו על הקשת, ויאמר אלישע ירה ויור ויאמר חץ תשועה לה' וחץ תשועה בארם. ונאמר שם ויקצוף עליו איש האלהים ויאמר להכות חמש או שש פעמים אז הכית את ארם עד כלה ועתה שלש פעמים תכה את ארם. ולפיכך החזיק הקדוש ברוך הוא את אברהם בארץ ועשה לו

דמיונות בכל העתיד להעשות בזרעו, והבן זה. ואני מתחיל לפרש הענינים בפרט בפסוקים בעזרת השם.

בדרך זו מסביר המהר"ל (חידושי אגדה על הסוגיה בהוריות) שלמעשים יש משמעות מעשית על עולמנו: "המזל נראה על ידי סימן, וכך מועיל סימן שעושה למטה שיהיה דבק האדם בטוב למעלה, שאין הנהגת האדם כמו הבהמה שאין לה כח ומזל למעלה" (עמוד נט-ס). המהר"ל מקשר את דברי הרמב"ן בנוגע למעשה הנביאים לסוגיית הגמרא בהוריות, ואומר: "לכך יסתם פיהם של דוברי שקר המדברים על צדיקים עתק שחושבים דבר זה כמו ניחוש, ואין הדבר כן אלא רק שהוא סימן טוב בשעה שראוי אל זה".

בכיוון זה הרחיב הרב צבי אלימלך שפירא מדינוב:

ותשכיל ממוצא הדבר, כאשר ידבר איש אל רעהו איזה דבר, הנה על ידי אותיות הדיבור משכילו את אשר עם לבבו. מה שאין כן כאשר אינו מדבר עמו, כגון שחבירו אינו מבין את לשונו וכיוצא, הנה מראהו ומשכילו על ידי איזה סימן, הנה הסימן הוא למעלה מן הדיבור, הוא דבר שלא יכול להתלבש בדיבור, הבן הדבר. כי באם מתיילד באדם איזה חכמה משורש חכמתו, הנה על ידי שמלבישו באותיות דיבורו, משכיל את חבירו חכמתו בהתלבשות. מה שאין כן כשמשכיל את חבירו מבלי התלבשות, רק על ידי סימן...

והנה תתבונן ידידי לפי זה דבר נחמד, משנה שלימה שנינו: "בראשונה היו משיאין משואות" ... והיו מודיעין הדבר על ידי סימן, להורות סוף המעשה במחשבה תחילה שהוא סוד הסימן. ואם עיני שכל לך, תבין שגם בסוד מיעוט הירח נשאר נקודה העיקרית בחינת כתרה, כי לשם אין מגיע הפגם כנודע. "משקלקלו הבייתוסים" שלא היו מאמינים בתורה שבעל פה...

ומעתה יבין והתבונן, סוף מעשה נקרא מילתא, סוד דיבור בלשון הקודש, מלכות פה ותורה שבעל פה קרינן לה, וראשית המחשבה נקרא סימן, בלי התלבשות בדיבור. והנה סוף מעשה במחשבה תחילה, על כן סימנא מילתא הוא יחוד נפלא, ככל שיעור קומה בהעלות כל הדברים לשורשם, ומתמתקים כל הדינים, כי עוז וחדוה במקומו. וזהו שאמר אביי: השתא דאמרת סימנא מילתא, יהא אדם רגיל לאכול בריש שתא וכו'. התחלת בריאת עולם, טוב מאד להמתקת הדינים על ידי סימן, ומן הסימן בא לידי דיבור, והעד הנאמן על זה, תקיעת שופר מבלי דיבור, רק בקול, לשמוע קול שופר, הבן הדברים ברוחב לב. (בני יששכר תשרי מאמר ב אות י)

אחרית דבר

עם ישראל נוהג מנהג יפה בליל השנה החדשה בציון תחילתה בסימני ברכה ושפע. מנהג זה קדום ואנו מוצאים אותו החל מימי האמוראים, דבר שהמשיך בימי הגאונים ועד ימינו. בקהילות שונות נהגו לאכול מאכלים שונים, אחד המרבה ואחד הממעיט.

ראינו כי ישנן שתי גישות בנוגע למשמעות הסימנים. גישה אחת סוברת שיש משמעות לפעולות הנעשות בעולמות עליונים. קיימות דרכים שניתן להשפיע לטובה על השנה החדשה ולשם כך נועדו הסימנים. לעומתם, יש הרואים במחשבה זו חשש איסור 'ניחוש' כמעשה העובדי כוכבים. הסוברים כגישה זו רואים בפעולות אלו מעשים סמליים שמטרתם להיות כעין ברכה ותפילה לשנה החדשה. סימנים אלו נועדו להזכיר לנו את משמעות היום ולדרכן את האדם לפעול למען מטרות אלו. כמו כן, הסימנים הם חלק מאווירת החג וטקס זה מחזק את מהות היום ותחושת השייכות אליו.

אכילת מאכלים בסעודת ליל חג הם רק ביטוי אחד לסימנים אותם אנו נוהגים בראש השנה. הסימנים נוגעים גם לפרטי דינים כמו זהות השופר, ולמנהגים הנוגעים לבחירת הבגדים שנלבש במועד, שנת צהרים ביום החג וכן לטקסים נוספים כדוגמת תשליך. יהי רצון מלפניך שתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה.

ימים נוראים
